

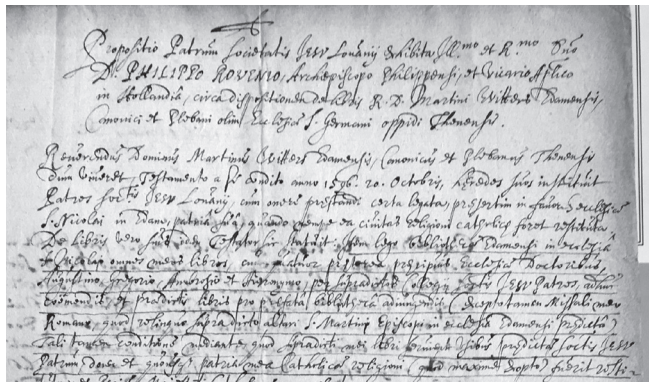
Elise Watson

Katholieke bibliotheken in ballingschap

In 1607, tegen het einde van zijn leven, overdacht een verbannen katholieke priester uit Holland het lot van zijn geliefde bibliotheek. Deze Martin Witters, priester uit Edam en uitgeweken naar de Zuidelijke Nederlanden, stelde een testament op.¹ Daarin legde hij vast dat hij, afgezien van enkele speciaal gelegateerde boeken, zijn collectie wilde nalaten 'aan het katholieke geloof en aan mijn vaderland, dat spoedig zal worden herenigd onder een katholieke koning'.²

Die hereniging zou echter nooit meer plaatsvinden en Witters' bibliotheek werd in opdracht van zijn kerkelijke superieuren in Leuven opgesplitst en geveild.

De gebeurtenissen ten gevolge van de Reformatie maakten een einde aan de misvingingen waardoor de overdracht van katholieke kennis zwaar onder druk kwam te staan. Het instituut van de katholieke kerk in de Noordelijke Nederlanden werd ontbonden. Daarnaast raakte ook de geschiedenis van het land, die zo op prijs werd gesteld door haar katholieke inwoners, ontwricht en letterlijk gebroken door de beeldenstorm en de vestiging van de gereformeerde kerk. Na de Reformatie en de komst van de gereformeerde kerk stonden katholieken voor een simpele keuze: politieke en sociale marginalisatie in hun vaderland of ballingschap. Kloosters werden ontmanteld en priesters gedwongen om te vertrekken. Zij werden geforceerd afstand te doen van gedrukte religieuze kennis. Hun kostbare bibliotheken werden vernietigd, geconfisqueerd, verkocht of herverdeeld. Terwijl sommige eigenaren probeerden hun bibliotheken mee te nemen in ballingschap en anderen een nieuwe collectie begonnen in het buitenland, bleven ontelbare katholiek-theologische boeken achter. Veel van deze monastieke en geestelijke verzamelingen zouden de basis vormen voor de eerste openbare bibliotheken

Testament van Martin Witters. Het Utrechts Archief, 1003, Apostolische Vicarissen van de Hollandse Zending, inv. 10, f. 1r.

in de Nederlanden. In theorie maakte dit de collecties toegankelijker dan ze waren geweest in kloosterbibliotheken. Maar gereformeerde lezers werd verboden ze te gebruiken vanwege hun theologisch verwerpelijke inhoud. Zij mochten de werken alleen aanwenden om hun weerleggingen van de katholieke theologie te onderbouwen.³ Voor katholieke lezers betekende het dat de continuïteit van katholieke kennis zelf werd verstoord. Het werd praktisch onhaalbaar om boeken te gebruiken die relevant waren voor de dagelijkse religieuze praktijk.

Voor verbannen Nederlandse priesters kregen boeken en bibliotheken een steeds belangrijker symbolische en conceptuele betekenis. Ze vertegenwoordigden religieus erfgoed dat ruw was verstoord door oorlog en scheuring. Ze verzamelden niet alleen theologische werken, kerkelijke geschiedenissen en conceptuele symbolen van hun geloof, maar ook de functionele literatuur van het dagelijks katholieke leven. Praktische elementen van het oude geloof waren terug te vinden in boeken die eeuwenlange katholieke traditie en kennis vertegenwoordigden, zoals catechismussen en getijdenboeken. De katholieken die ontworteld waren door verbanning of verstoord door religieus conflict hielden de herinnering levend door middel van het verzamelen van confessionele werken, aldus Liesbeth Corens. Het bewaren en genereren van deze kennis was voor hen van grote persoonlijke en maatschappelijke betekenis.⁴

Voor de bannelingen was het extra veelzeggend hulpmiddelen voor de gezamenlijke eredienst te verzamelen, zoals missalen en gebedenboeken. Deze boeken verbonden hen met mede-gelovigen elders op het continent. Ze werden gedrukt in katholieke centra als Antwerpen, waar, als gevolg van de hervormingen van het Concilie van Trente, kunst, architectuur, theologie en literatuur hoogtij vierden.⁵

Het bewaren van religieuze kennis door het aanleggen van bibliotheken was in de regel niet voorbehouden aan leken. De religieuze katholieken die in staat waren om waardevolle collecties van religieus erfgoed aan te leggen waren bijna altijd priesters zoals Martin Witters. Ze leefden in ballingschap, vervreemd van hun parochie of aan het hoofd van een nieuwe parochie. Om religieuze kennis door te geven aan

toekomstige generaties katholieken hadden ze educatieve en liturgische boeken als catechismussen, psalters en brevieren kunnen verzamelen. In plaats daarvan concentreerden deze mannen zich op statussymbolen zoals enorme theologische werken en dure, meerdelige kerkgeschiedenissen. Hun zorgvuldig opgebouwde collecties waarmee ze de katholieke geschiedenis en traditie wilden behouden werd zelden of nooit overgedragen op hun congregaties. Hierdoor eindigde de religieuze kennisoverdracht vaak bij deze machtige mannen.

Dit artikel bespreekt het ontstaan en het lot van de bibliotheken van twee verbannen Nederlandse katholieke priesters: Jacob Buyck, een Amsterdamse priester die een enorme bibliotheek opbouwde nadat hij naar Emmerik was uitgeweken, en Martin Witters, de eerdergenoemde pastoor uit Edam, die zijn verzameling opnieuw opbouwde in het Brabantse Tienen. Beide mannen cultiveerden hun bibliotheken doelbewust om ze uiteindelijk aan de katholieke zaak op te dragen. Niettemin eindigde één verzameling in de Amsterdamse stadsbibliotheek en viel de andere uiteen doordat de boeken stuk voor stuk geveild werden. Deze twee casussen tonen aan dat ondanks het belang dat de eigenaren hechtten aan verzamelen van boeken om katholieke kennis te behouden, ze er niet in slaagden om die kennis over te dragen.

Kennisoverdracht en druk

Lezen en religieuze lekenkennis waren sinds de Middeleeuwen in de Lage Landen onverbrekkelijk met elkaar verbonden. Vanaf de veertiende eeuw stond religieuze hervorming door eenvoud van leven en persoonlijke toewijding hoog in het vaandel van de Moderne Devotie.⁶ Persoonlijke godvruchtigheid was hierbij nauw verbonden met de spirituele daad van lezen en schrijven: lezen was essentieel voor een spirituele opvoeding en schrijven was zowel een meditatieve als een gezamenlijke bezigheid. De hieruit voortvloeiende religieuze gemeenschappen, de *Broeders en Zusters van het Gemene leven*, hadden elk hun eigen bibliotheek en ruilden onderling regelmatig boeken. Leden produceerden hun eigen geschriften, inclusief *rapiaria*, een soort spirituele notitieboeken met korte samenvattingen van andere geestelijke geschriften. De beroemdste van deze, *De*

en 'aan mijn getijdenboek'. Hierin beschreef Buyck op welbespraakte manier zijn bibliotheek en gebedenboek als gereedschappen van zijn toewijding. Hij noemde zijn verzameling zijn 'geliefde bibliotheek, mijn buitengewoon beminde schepping, kostbaarder dan brons, zilver of goud'.¹⁶

Buycks boodschap was bijzonder uitgesproken voor een zestiende-eeuwse lezer. Met betrekking tot een commentaar op het boek Daniël uit 1572 schrijft hij dat hij het werk kocht 'om het verdriet van mijn zware leven te verlichten en om, met de kracht van Daniël, te rouwen om mijn vaderland'.¹⁷ Door het aanleggen van een katholieke bibliotheek verzamelde Buyck niet alleen boeken met teksten en leerstellingen van het katholicisme, maar ook herinneringen aan het oude geloof in Amsterdam. Ook deelde hij geestelijk een klap uit aan de ongelovigen die hem hadden verbannen. En hoewel Buyck zelf uiteindelijk nooit zou terugkeren naar

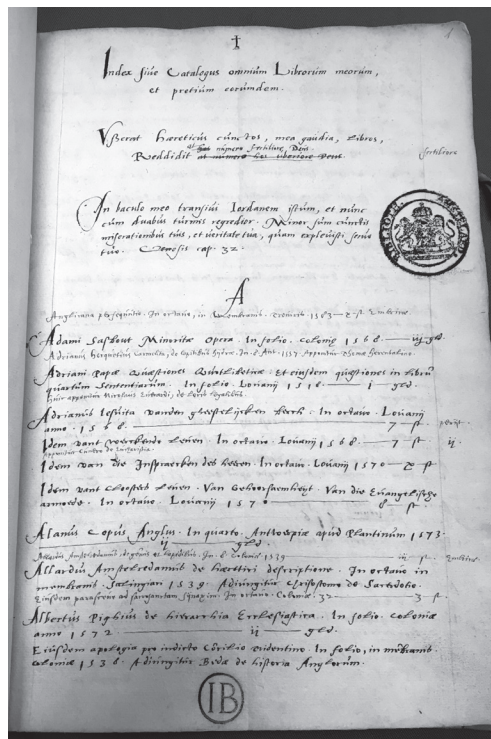
zijn geliefde thuisstad, zouden zijn boeken dat wel doen.

Na Buycks dood als gevolg van de pest in 1599, bleef zijn bibliotheek verweesd achter. In eerste instantie verviel zijn collectie aan zijn broer Hendrik, waarbij in de wilsbeschikking werd vermeld dat de boeken uiteindelijk moesten terechtkomen 'bij iemand van ons bloed die katholiek is, of voor een ander katholiek gebruik'.¹⁸ Toen Hendrik in 1613 stierf schonk hij de bibliotheek aan zijn onwettige zoon, ook Jacob genaamd. Uiteindelijk werd de bibliotheek in 1627 aan de stad Amsterdam geschonken en belandde in de stadsbibliotheek, die rond 1570 was opgericht. Dit was, ironisch genoeg, dankzij een verzoekschrift van Hendriks neef, die een rechtmatige aanspraak maakte op een deel van Hendriks nalatenschap en in ruil daarvoor de bibliotheek aan de stad beloofde.¹⁹

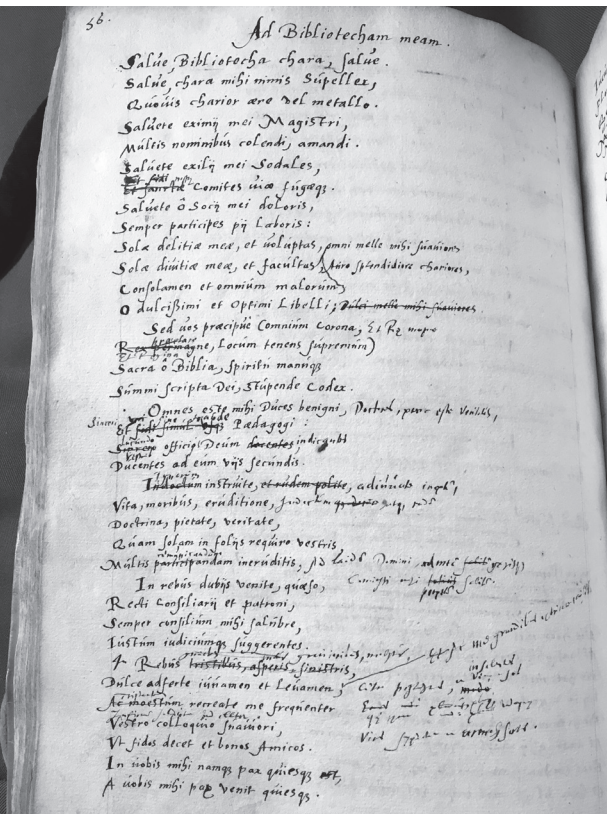
De stadsbibliotheek nam enkele boeken in folio op in de collectie, maar de meeste dozen met boeken van Buyck belandden op zolder. Daar werden ze in 1693 gevonden door de stadsbibliothecaris en opgenomen in de catalogus van 1711.²⁰ Waarschijnlijk is het juist aan de jarenlange veronachtzaming van de collectie te danken dat deze zo buitengewoon goed bewaard is gebleven. De Universiteit van Amsterdam schat dat maar liefst 85% van Buycks originele bibliotheek intact is gebleven, waar ze nog altijd in haar oorspronkelijke vorm bij de Allard Pierson Collecties te vinden is.²¹ Hoewel dit een verzameling van groot persoonlijk belang was, zijn de werken door de geschiedenis heen nauwelijks gelezen.

'Aan het katholieke geloof': Martin Witters

Een ander lot dat een bibliotheek kon treffen was na de dood van de eigenaar te worden ontmanteld en verkocht. Dit was het geval met de verzameling boeken van Martin Witters. Aanvankelijk pastoor van de St Martinuskerk in Edam in Noord-Holland, was Witters tegen het einde van zijn leven pastoor van een kerk in Tienen, deel van Vlaams-Brabant. Of hij nu zelf had gekozen te vertrekken of was gedwongen, het vaderland stond Witters nog altijd helder voor de geest toen hij stierf. In zijn testament uit 1607, waaraan hij een handgeschreven catalogus van zijn boeken toevoegde, nam hij

Manuscriptcatalogus van de bibliotheek van Jacob Buyck, Allard Pierson- Bijzondere Collecties, Universiteit van Amsterdam, Hs. 1 D 1.

'Ad Bibliothecam Meam' in Manuscriptcatalogus van de bibliotheek van Jacob Buyck, f. 60v. Allard Pierson - Bijzondere Collecties, Universiteit van Amsterdam, Hs. 1 D 1.

een speciale bepaling op over het lot van zijn bibliotheek. Witters laatste wensen waren heel specifiek. Hij wilde dat zijn kopieën van werken van de grote Latijnse kerkvaders - Augustinus, Ambrosius, Hiëronymus en Gregorius - werden gereserveerd voor het Jezuietencollege in Leuven. Daarnaast koesterde hij de wens dat zijn misboek een permanente plaats op het altaar van de St Martinuskerk in Edam zou krijgen. De rest van zijn boeken doneerde hij 'aan het katholieke geloof en aan mijn vaderland, dat spoedig zal worden herenigd onder een katholieke koning'.²²

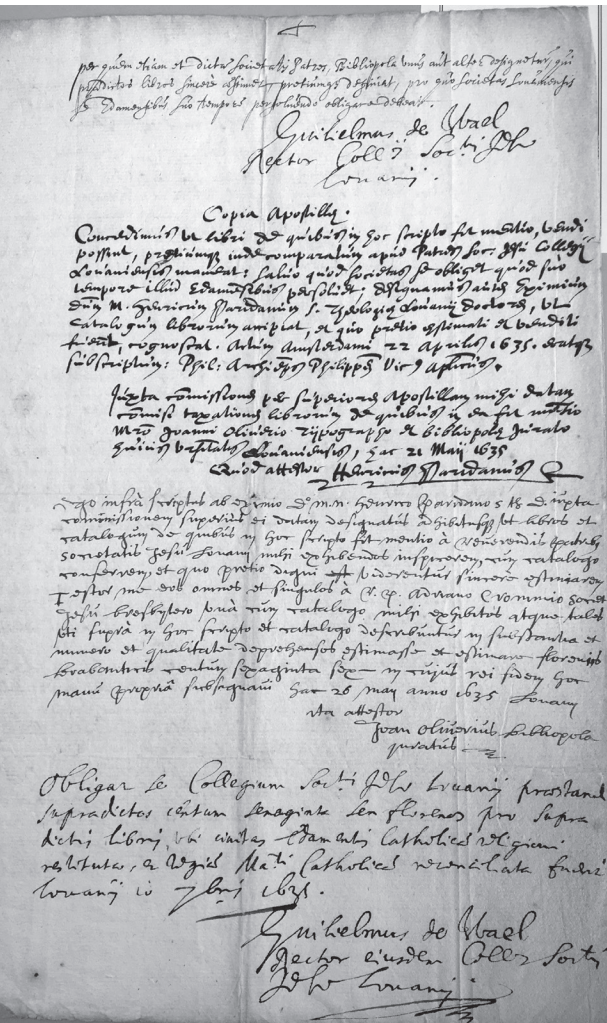
Alhoewel noch van het testament, noch van de catalogus een exemplaar is overgeleverd, werd dit fragment bijna drie decennia later in een brief gekopieerd. Iets inspireerde Willem de Wael, rector van het Jezuietencollege in Leuven, waaraan Witters enkele boeken had nagelaten, om in 1635 Philip Rovenius aan te schrijven, de

apostolische vicaris van de Nederlandse missie. De Wael schreef Rovenius dat het Jezuietencollege de boeken na de dood van Witters had bewaard omdat ze zeer waardevol waren, maar dat Witters' droom van een herenigd katholiek Nederland er meer mee gediend zou zijn als de bibliotheek zou worden verkocht. Volgens De Waels schatting zou de gemeenschap van Edam meer van de opbrengst van de boeken profiteren dan van de boeken zelf. Als ze de collectie zouden willen reconstrueren, voegde hij eraan toe, dan konden ze dat altijd doen op basis van de catalogus die Witters aan zijn testament had toegevoegd.²³

Op 22 april 1635 antwoordde Rovenius instemmend op De Waels verzoek. Hij was het ermee eens dat de verkoop van de bibliotheek een juiste keuze was. Op 21 mei gaf hij opdracht aan een lokale Leuvense drukker en boekverkoper, Joannes Oliverius, om een taxatie uit te voeren en een nieuwe catalogus samen te stellen. Vier dagen later meldde Oliverius dat hij de waarde had bepaald en dat hij een catalogus zou maken en verspreiden. De verkoop zou volgens Oliverius minimaal 166 gulden moeten opbrengen. In een toevoeging benadrukte De Wael nog eens dat hij van plan was de hele opbrengst van de veiling te doneren aan de kerk in Edam om 'het katholieke geloof in de gemeenschap van Edam te herstellen'.²⁴

Het proces van de verkoop van de bibliotheek van Witters onderstrept twee ogenschijnlijk tegenstrijdige punten. Ten eerste dat bibliotheken belangrijk waren voor het behoud van katholieke kennis, althans voor een individu. Het toont echter ook de beperkingen aan van boeken als dragers van religieuze kennisoverdracht, vooral wanneer hun economische waarde ook aanzienlijk was. De bibliotheek van Witters bevatte boeken met een veelzeggende symbolische en religieuze betekenis, in het bijzonder degenen die hij naliet of opdroeg. Het lot van de boeken ging hem duidelijk aan het hart, aangezien hij ze schonk ten behoeve van het Nederlandseatholicisme. De executeur was echter van mening dat hun gezamenlijke doel beter gediend was met het overdragen van geld dan met het bewaren van luxegoederen zoals dure boeken, ook al was dat bijna dertig jaar het geval geweest in het Jezuietencollege. Dit was een zakelijke transactie met een abstract doel:

Het Utrechts Archief, 1003, Apostolische Vicarissen van de Hollandse Zending, inv. 10, f. 1v.

om de katholieken in Edam te ondersteunen met het uiteindelijke oogpunt om Witters droom van een herenigd katholiek Nederland te vervullen. Ook al werden de boeken uiteindelijk verkocht, hun symbolische waarde was nog altijd aanwezig. De Waal benadrukte daarbij dat de collectie eenvoudig gereconstrueerd kon worden.

Terwijl het voor katholieken in de Republiek een voortdurende strijd was om het eigen geloof te kunnen belijden, bood de handel in het gedrukte woord de ruimte waarbinnen de katholieke geschiedenis en het katholieke erfgoed konden floreren. Dit was echter geheel

afhankelijk van het publiek. Terwijl Jacob Buyck en Martin Witters bezorgd waren om hun nalatenschappen en toegewijd bleven aan de katholieke zaak, werden hun collecties niet op hun merites gewaardeerd: de een werd verwaarloosd en de ander met winst verkocht. Het waren waardevolle collecties voor deze machtige mannen, die er echter niet in slaagden religieuze kennis over te dragen aan de bredere katholieke gemeenschap.

Toegevoegd aan een openbare bibliotheek of verkocht op de tweedehandsmarkt vonden deze boeken alsnog hun weg naar nieuwe lezers. Zoals we ze nu bestuderen, vervullen ze eindelijk de intenties van hun eigenaars om religieuze kennis over te dragen.

Dr. Elise Watson (1995) is als postdoctoraal onderzoeker verbonden aan het Universal Short Title Catalogue project aan de universiteit van St Andrews, waar zij zich richt op vroegmodern Frankrijk en de Lage Landen. Zij promoveerde in 2022 op de clandestiene handel in katholieke boeken in de Republiek, waarbij zij onderzocht hoe de beschikbaarheid van dit drukwerk van invloed was op de ervaringen van de religieuze minderheid. Zij publiceerde in *Studies in Church History* (2021), de Brill serie *Library of the Written Word* (2021 en 2022) en het *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* (2022). Zij is *Managing Editor* van de database *Book History Online* van Brill.

E-mailadres: egw2@st-andrews.ac.uk.

Noten

- 1 De exacte geboorte- en sterfdata van Martin Witters zijn onbekend.
- 2 'patria mea Catholica religioni quod maxime fuerit restituta, et regis magestai Catholicos reconciliata', Het Utrechts Archief (HUA), 1003, Apostolische Vicarissen van de Hollandse Zending, inv. 10, f. 1r.
- 3 Verschillende voorbeelden hiervan zijn te vinden in Ad Leerintveld en Jan Bedaux (red.), *Historische Stadsbibliotheken in Nederland: Studies over openbare stadsbibliotheken in de Noordelijke Nederlanden vanaf circa 1560 tot 1800* (Zutphen 2016).
- 4 Liesbeth Corens, 'Dislocation and Record-Keeping: The Counter Archives of the Catholic Diaspora', *Past & Present* 230 (2016), 269-87. Voor meer informatie over de symboliek van bibliotheken, zie Jennifer Summit, *Memory's Library: Medieval Books in Early Modern England* (Chicago 2008), 3-5.
- 5 Marie J. Marinus, *De contrareformatie te Antwerpen*

- (1585–1676): *kerkelijk leven in een grootstad* (Brussels 1995)
- 6 Voor een recent en opmerkelijk veelomvattend overzicht, zie Anna Dlabáčová en Rijcklof Hofman (red.), *De Moderne Devotie. Spiritualiteit en cultuur vanaf de late Middeleeuwen* (Zwolle: WBooks, 2018).
  - 7 Maximilian von Habsburg, *Catholic and Protestant Translations of the Imitatio Christi, 1425-1650: From Late Medieval Classic to Early Modern Bestseller* (Farnham 2011).
  - 8 Jasmin Margarete Hlatky, 'On a Former Mayor of Deventer: Derick van den Wiel, the *Devotio moderna* and the Middle Dutch Translation of the *Dialogus miraculorum*' in Victoria Smirnova, Marie Anne Polo de Beaulieu en Jacques Berlioz (red.), *The Art of Cistercian Persuasion in the Middle Ages and Beyond* (Leiden 2015), 211-226, aldaar 220.
  - 9 Geert Janssen, *The Dutch Revolt and Catholic Exile in Reformation Europe* (Cambridge 2014); Judith Pollmann, *Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands* (Oxford 2011).
  - 10 Voor het beste overzicht van Nederlandse katholieken in de zeventiende eeuw, zie Charles H. Parker, *Faith on the Margins: Catholics and Catholicism in the Dutch Golden Age* (London 2008).
  - 11 Elise Watson, 'Networks of Devotion: Auction Catalogues and the Catholic Book Trade in Amsterdam, 1650-1700', in Arthur der Weduwen, Andrew Pettegree en Graeme Kemp (red.), *Book Trade Catalogues in Early Modern Europe* (Leiden: Brill, 2021), 193-211; Elise Watson, 'Lost Saints: Printed Catholic Ephemera in the Dutch Republic', in Arthur der Weduwen en Malcolm Walsby (red.), *Reformation, Religious Culture and Print in Early Modern Europe* (Leiden 2022), 215-234.
  - 12 Bernard J.M. de Bont, 'Het Codicil van Meester Jacob Buyck, den Laatsen en uit Amsterdam verdreven pastoor der oude of S. Nicolaaskerk', *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem* 18 (1893), 258-67; idem, 'Meester Jacob Buyck en diens boekerij', *Het jaarboekje van Alberdingk Thijm. Almanak voor Nederlandsche katholieken* 1 (1891), 35-58; Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek*, 93-9. Zie ook de gedetailleerde beschrijving van deze bibliotheek door K. Gnirrep en G. Verhoeven, 'Inventaris van de Bibliotheek van Jacob Buyck (1545-1599)' Allard Pierson - de Collecties van de Universiteit van Amsterdam, 2007. <<https://archives.uba.uva.nl/repositories/2/resources/51>>.
  - 13 *Manuscriptcatalogus van de bibliotheek van Jacob Buyck*, Allard Pierson- Bijzondere Collecties, Universiteit van Amsterdam, Hs. 1 D 1 (hierna *Manuscriptcatalogus*).
  - 14 'Usserat haereticus cunctos, mea gaudia, libros, reddidit at numero fertiliore Deus.' *Manuscriptcatalogus*, f. 3r.
  - 15 'Una pars periiit in devastatione ecclesiae nostrae.' *Manuscriptcatalogus*, f. 5r.
  - 16 *Ibid.*, ff. 60v-61r (met paginanummers 56-57) & ff. 61v-62r (met paginanummers 58-59).
  - 17 'Scilicet ut tristis lenirem in commoda vitae / Et patriae fleret cum Daniele vires', *Manuscriptcatalogus*, f. 14v; Jacobus Veldius, Daniel Propheta commentariis pro concione explicatus (Antwerp: Joannes Bellerus, 1576), USTC 406321. Allard Pierson, O 06-6475.
  - 18 De Bont, 'Het Codicil van Meester Jacob Buyck', 258-67. Geciteerd in K. Gnirrep en G. Verhoeven, 'Inventaris'.
  - 19 K. Gnirrep en G. Verhoeven, 'Inventaris'.
  - 20 H. de la Fontaine Verwey, 'The City Library of Amsterdam in the Nieuwe Kerk 1578-1632', *Quaerendo* 14 (1984), 163-206; Burger en Theissen, 'De stedelijke bibliotheek' in: *Gedenkboek*, 369-92.
  - 21 W.K. Gnirrep en J.A. Szirmai, 'Spines reinforced with metal rods in sixteenth-century limp parchment bindings', *Quaerendo* 19 (1989), 117-40.
  - 22 HUA, 1003, Apostolische Vicarissen van de Hollandse Zending, inv. 10, f. 1r. Een ambivalente opdracht als deze was gebruikelijk voor bannelingen: zie Janssen, *The Dutch Revolt and Catholic Exile*, 92-3.
  - 23 HUA, 1003, inv. 10, f. 1v.
  - 24 'civitas Edamensis Catholicis religionis restituta'. HUA, 1003, inv. 10, f. 1r.